

всього степового району України»⁵². Це уже було не просто побажання, це було *завдання*, яке належало, попри усі сумніви, виконувати. І його почали виконувати.

(Далі буде)

Одержано 16.01.91

В данном разделе статьи идет речь об отношении И. В. Сталина к украинизации и о его линии на создание тоталитарной системы, которая начала набирать силу с конца 20-х гг.

⁵² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 4.— К., 1980.— С. 347.

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

На основі нових архівних документів автор висвітлює складні перипетії в житті М. С. Грушевського за кордоном, причини і болісний процес повернення його на батьківщину.

Повернення

Бурхлива течія сучасного суспільного життя, процеси демократизації, піднесення національної самосвідомості зумовлюють зростання інтересу радянських людей до вітчизняної історії. Політизоване сьогодення своїм корінням сягає глибин минулого, багато в чому своєрідно повторюється і тому потребує осмислення й здобуття уроків на майбутнє.

Особливу увагу привертають історичні постаті, які в переломні моменти завдяки своїй громадянській позиції, таланту політика чи з волі обставин підносилися на гребінь революційних подій, справляли визначальний вплив на їх розвиток, пізнали насолоду тріумфу і гірко-ту поразки.

До таких постатей, безперечно, належав і Михайло Сергійович Грушевський — вчений і політик, який увійшов в історію нашої країни як її видатний літописець.

Велет української історіографії, автор неперевершеної «Історії України — Руси», творець багатющої і різноманітної наукової спадщини, вчений-енциклопедист, він водночас був визнаним організатором науки, керівником університетської кафедри, першого українського академічного осередку — Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Історичної секції ВУАН, радянським академіком.

Михайло Грушевський — визначний ідеолог і адепт українського відродження, гнаний за часів царату. Піднятий хвилею другої російської революції на гребінь національних і соціальних процесів, він очолив Центральну Раду і пройшов з нею всі етапи її політичної еволюції аж до боротьби проти Радянської влади. Динамічним перебігом

тогочасних подій М. С. Грушевський був поставлений в умови, коли довелося вибирати між двома силами, приходу яких на Україну він широко не бажав. Вибір було зроблено на користь запрошення на Україну німецько-австрійських військ. Однак це лише на кілька тижнів продовжило політичне життя Центральної Ради та її голови.

Зірка Грушевського — державного діяча — зайшла настільки ж стрімко, як і дісталася зеніту. Потім було нелегке п'ятиліття еміграції, сповнені бажань і сумнівів пошуки шляху на батьківщину. На початку 1924 р. вчений повернувся до Києва. Доля повела відлік його останнього десятиліття.

Протягом минулих двох — трьох років з'явилася ціла низка публікацій про Грушевського¹. Проте головне — це повернення зі сховищ праць вченого, початок перевидання творчої спадщини історика. Вперше побачили світ його автобіографічні «Спомини» — багаточисельний на факти, події, особи життєпис Грушевського, доведений до вересня 1917 р.² Цей матеріал, безперечно, є основою для написання його наукової біографії. На жаль, учений не залишив таких спогадів про інші періоди свого життя. Вони б добре прислужилися висвітленню його діяльності у післяреволюційні часи. Тим більше, що цій темі не присвячено жодної наукової розвідки.

У вересні 1991 р. виповнюється 125 років від дня народження М. С. Грушевського. Журнал планує надрукувати низку статей про його життя і діяльність. Подаємо першу публікацію з цієї серії.

7 березня 1924 р. після п'ятирічного перебування в еміграції М. С. Грушевський з сім'єю повернувся до Києва. Газети повідомили про прибуття колишнього голови Центральної Ради і вмістили докладне інтерв'ю з ним. Грушевський розповів, що мав намір повернутися на Україну ще два роки тому, але через відсутність необхідних умов для наукової праці здійснити його тоді не вдалося. Останні ж відомості про поліпшення становища на Україні переконали вченого в тому, що саме тут він зможе найпродуктивніше працювати.

Вчений зазначив, що його від'їзд на батьківщину привернув увагу української еміграції, більшість якої позитивно оцінила цей крок і не залишає надії також повернутися в Радянський Союз для культурної і економічної праці. «Брак можливості будь-якої творчої діяльності на чужині, — підкреслив М. С. Грушевський, — дуже тяжко впливає на українську молодь, що перебуває в закордонних школах». Далі професор розповів про те, як українська еміграція уважно стежить за успіхами України, за її відродженням. Особливу ж увагу емігрантів привертає «національна політика українського уряду, що здійснює українізацію».

Історик негативно розцінив дії польських властей, які фактично здійснювали колонізацію західноукраїнських земель, створюючи для українського населення нестерпне становище. «У цьому виростає тяга на Схід. Селянство мріє про приєднання до великої Радянської України», — констатував Грушевський.

На закінчення він поділився своїми творчими планами. «Як найголовніше завдання — закінчення своєї «Історії України», а також продовження роботи, започаткованої ще в кінці минулого століття

¹ Цуркан В. Проти течії // Літ. Україна. — 1988. — 21 січ.; Білокінь С. Михайло Грушевський // Там же. — 21 лип.; Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? // Рад. Україна. — 1988. — 27 серп.; Симоненко Р. Правда історії — вірність історії // Комуніст України. — 1988. — № 9; Хто такий Михайло Грушевський // Наука і культура України: Щорічник. — 1989. — Вип. 23; Решодько Л. Перший президент України // Веч. Київ. — 15 жовт.; та ін. Ці статті в основному мають публіцистичний характер і містять різні, а інколи й протилежні політичні оцінки світогляду і діяльності М. Грушевського.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990; Грушевський М. Спомини // Вітчизна. — 1988. — № 9—12; 1989. — № 8—11. Остання праця підготовлена до друку С. Білоконем.

першим українським марксистом професором Зібером, з проблем пер-вісної культури». Інтерв'ю завершувалося повідомленням про те, що Грушевський житиме у Києві і працюватиме в ВУАН, академіком якої був щойно обраний³.

Дорога з Відня до Києва зайняла п'ять днів. Однак шлях Грушевського на батьківщину був важким, звивистим і розтягнувся на п'ять довгих років. Оглянемо їх хоча б побіжно, а разом з тим і покажемо еволюцію його устремлінь як найвагомішого внутрішнього чинника повернення на Україну. Водночас прослідкуємо ставлення до вченого і політика з боку іншого учасника цього процесу — Радянської влади в особі тодішнього партійно-державного керівництва.

Слід зазначити, що повернення Грушевського на батьківщину це чи не єдина сторінка його післяжовтневого життя, яка знайшла досить повне і неупереджене висвітлення в радянській історіографії. Мається на увазі стаття Ф. П. Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну?» Вона була надрукована до 100-річчя з дня народження вченого⁴. Сьогодні, через чверть віку після її публікації, є всі підстави з пошаною поставитися до автора і редколегії журналу, які вперше за декілька десятиліть не навели усталені «чорні» оцінки діяльності вченого, а обмежилися відомою характеристикою: «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України»⁵.

Поява цієї публікації стала можливою на затухаючій хвилі «хрущовської відлиги». Її автор мав щасливу для історика можливість використати матеріали щойно сформованого фонду Грушевських у ЦДІА УРСР. Він проаналізував процес прийняття вченим рішення повернутися на Україну, складні й болісні перипетії внутрішнього протиборства, розриву з партією, членом якої він був, пошуки компромісу з керівними колами УСРР.

Нині, коли доступ до архівних джерел значно розширився, автору цих рядків вдалося виявити нові, унікальні документи надзвичайної наукової, політичної, інформаційної значимості. Вони й покладені в основу пропонованого читачам дослідження.

Навесні 1918 р. Центральна Рада запросила на Україну німецько-австрійські війська, прискоривши цим самим свій крах. Серед керівної верхівки Ради ніколи не було одностайної думки щодо цього складного питання, а прихід окупантів ще більше підтвердив сумніви у правильності зробленого вибору. Ось якими штрихами малює політико-психологічні фізіономії тодішніх лідерів Ради резидент австрійської розвідки у Києві:

«Грушевський — президент Ради. Український соціал-революціонер. Бувший львівський професор університету. Старик, повний страху та сумнівів, якого стареча фігура має надавати Раді обличчя, достойного сенату. З остраху хапається німецької сили і виказує мало симпатій до Австрії».

«Винниченко — український соціал-демократ. Бувший президент міністрів. Провалився як прихильник неминучої вузької федерації з Великоросією. Заступає думку «головно культурної», а не політичної автономії України. Белетрист».

«Петлюра — український соціал-демократ ярко національного напрямку. Прихильник сильної центральної влади. Бувший військовий міністр, опісля головний командант (отаман.— Р. П.) українських військ. Свого часу редактор часопису в Петрограді. Дуже образований. Приятель Австрії. Тому що він буває у моєму домі, дивляться на це з німецької сторони кривим оком. Людина майбутності»⁶.

³ Вісті (Харків).— 1924.— 9 берез.

⁴ Укр. іст. журн.— 1966.— № 11.

⁵ Правда.— 1934.— 28 нояб.

⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 17, оп. 1, спр. 24, арк. 3—4.

Навіть, враховуючи неминучу суб'єктивність таких характеристик, основні риси цих політичних діячів відображені тут правильно. Що ж до Грушевського, то страх перед більшовиками змусив його вдатися за допомогою до Німеччини. Прихід окупантів все більше переконував його в хибності прийнятого рішення. До того дня, коли на засідання Ради з'явиться німецький офіцер і скамандує: «Руки вгору!», лишилися лічені дні.

Після гетьманського перевороту, здійсненого 28—29 квітня 1918 р., Грушевський перебував на нелегальному становищі і фактично відійшов від активної політичної діяльності — «шукав спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій роботі»^{6а}. Ним були підготовлені три частини «Всесвітньої історії» та інші праці. Восени 1918 р. він брав участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, на засіданнях якого обговорювалося питання про заснування Української академії наук, але вступити до неї відмовився головним чином через негативне ставлення до гетьманської влади та розходження з окремими фундаторами академії.

З падінням гетьмана, коли Винниченко і Петлюра вирішили вдруге спробувати щастя на політичному терені, Грушевський залишився осторонь. Не було його й на Державній нараді 16 січня 1919 р., скликаній за участю членів Директорії, уряду, представників політичних партій та корпусу січових стрільців. Не відіграв він помітної ролі і на Трудовому конгресі (23—28 січня), де навіть не був обраний до президії та комісій. Згодом один з прем'єрів УНР Ісак Мазепа так пояснив пасивність Грушевського: «В цей час він уже втратив свою колишню популярність і на конгресі об'єднував навколо себе лише невелику групу «радянців» з 13 чоловік»⁷.

Не додавало М. С. Грушевському оптимізму і становище в УПСР, яка рельєфно поділилася на декілька течій. Антирадянська спрямованість Трудового конгресу змусила «центральну течію» УПСР, до керівництва якої входив і Грушевський, скликати у день закриття конгресу партійну конференцію. В її ухвалах було декларовано перехід на позиції соціалістичної революції і прийняття платформи Радянської влади.

В зв'язку з наступом радянських військ Грушевський на початку лютого 1919 р. виїхав до Кам'янця, де певний час редагував газету «Голос Поділля», працював над підручником з історії України. У березні він брав участь у роботі наради представників українських соціалістичних партій, на якій обговорювалися заходи впливу на Директорію з метою недопущення укладення союзу з Антантою, війська якої вже висадилися на півдні України. Таку угоду ревно відстоював Петлюра.

Пославшись на погіршення військово-політичної ситуації навколо Кам'янця, учасники наради створили Комітет охорони республіки нібито для підтримання порядку в місті, хоча не виключена можливість, що головна його мета була справляти тиск на Петлюру, а згодом й усунути його від влади. Грушевському запропонували ввійти до складу комітету, але він відмовився в зв'язку з від'їздом за кордон. Комітет існував лише кілька днів⁸.

Наприкінці березня 1919 р. Грушевський виїхав до Праги, потім перебував у Берліні, Відні, Женеві, а з 1922 р. жив у Бадені. Восени 1919 р. він заснував Український соціологічний інститут, налагодив видання часопису «Борітеся — поборете», бібліотеки цінних книг. Співробітники інституту підготували низку оригінальних і перекладних

^{6а} Грушевський М. С. Автобіографія. — К., 1926. — С. 30.

⁷ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917—1921. — Прага, 1942. — Ч. I. — С. 88.

⁸ Там же. — С. 140—142; Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура України. — 1989. — Вип. 23. — С. 196.

праць з соціології, історії культури і соціального руху. Сам Михайло Сергійович у цей час готував до друку монографію «Початки громадянства (генетична соціологія)», яка побачила світ у 1921 р.

Одночасно Грушевський фактично очолював закордонну делегацію УПСР*. У вересні 1919 та лютому 1920 р. у Празі відбувалися конференції «центральної течії» УПСР. На них були підтверджені тактичні настанови щодо визнання «диктатури селянства і робітництва, репрезентованого в селянсько-робітничих трудових радах». На противагу положенню про диктатуру пролетаріату, висунутому партією більшовиків, обстоювалася «диктатура трудового народу».

Члени закордонної делегації УПСР вважали, що припинення боротьби між Червоною Армією та військами УНР можливе лише за умови створення з РНК УСРР та уряду УНР «радянського дефінітивного правительства». У разі відмови уряду УНР шукати компромісне рішення з Раднаркомом України з цього питання фракція УПСР погрожувала відкликати своїх членів і вжити заходів для формування разом з більшовиками та боротьбистами Тимчасового революційного уряду України. Лютнева конференція 1920 р. схвалила звіт про роботу закордонної делегації УПСР і обрала президію у складі: М. Грушевський — голова, О. Жуковський — секретар, М. Чечель — скарбник⁹.

Члени закордонної делегації УПСР уважно і зацікавлено стежили за розвитком подій на Україні. Влітку 1920 р. М. Грушевський та О. Жуковський направили листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремління ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Разом з тим у листі підкреслювалося, що політична ситуація на Україні не сприяє дальшому розвитку світової революції «через боротьбу, яка виникла між українським народом і Радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок».

Автори листа наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, відмовилася від підтримки націоналістів, які пов'язували здійснення своїх надій з європейською буржуазією, і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало у використанні свого впливу в українських трудових масах, особливо серед селянства, для привернення його на бік соціалістичної революції і в ній знайти задоволення соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу. «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, — підкреслювалося в листі, — а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досягненні повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції». На наш погляд, саме пропозиція про співпрацю становила головний сенс листа.

Далі Грушевський і Жуковський охарактеризували тогочасну внутріполітичну ситуацію на Україні, якій, на їх думку, притаманне неприйняття трудовим селянством «комунізму у його російській формі». Причини цього полягали «у централістських намаганнях КП(б)У і у бажанні утримати Україну під виключним впливом своєї партії, правити нею з московського центра, не допускаючи до впливу і керівних ролей українських радянських партій». Вони закликали в інтересах соціалістичної революції змінити таку практику.

Торкнувшись питання про діяльність українських радянських партій, автори листа вважали «потенційно найбільш сильною» серед

* На початку 1919 р. ЦК УПСР прийняв рішення відрядити за кордон частину своїх членів для підтримання зв'язків з соціалістичними партіями (Грушевський, Шаповал, Жуковський та інші). У серпні 1919 р. Грушевський взяв участь у роботі міжнародної соціалістичної конференції, що проходила в Люцерні (Швейцарія).

⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 77а, арк. 1—3.

них УПСР. Вони визнавали, що в ході викриття помилок у тактиці КП(б)У українські есери також припустилися «помилки у інший бік — єдиного українського національного фронту». Однак після укладення угоди Петлюри з Пілсудським (квітень 1920 р.) вони вирішили організувати українські трудові маси під гаслами «влади рад і трудової диктатури». Аналогічну позицію займала Українська комуністична партія. Автори листа пропонували для збереження «радянського режиму» передати владу в УСРР українським радянським партіям, співробітничати з ними, розвивати взаємну довіру і розуміння.

У листі було висловлене негативне ставлення до постанови IV конференції КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії»*, яка визначила федеративні зв'язки двох республік. Цей союз вони назвали «великою помилкою», яка підірвала віру у щирість намірів комуністів, налякала українське населення можливістю нового національного закріпачення. «Ця помилка повинна бути виправлена, самостійність відновлена», — зазначалося у листі. Разом з тим його автори писали про підтримку ідеї федерації соціалістичних республік, вважаючи «фальшивим і шкідливим» намагання розглядати Україну як область, котра повинна бути зв'язана з Росією більш тісно, ніж будь-яка інша соціалістична республіка.

Останнє питання, яке цікавило авторів листа, — доля західно-українських земель у зв'язку з стрімким наступом Червоної Армії влітку 1920 р. На їх думку, визволення Галичини, Холмщини, Західної Волині має принести «українському народові те об'єднання, якого він до цього часу марно добивався». ЦК УПСР засуджував пропозицію Ллойд-Джорджа перетворити Галичину на автономну область чи незалежну республіку, а також закликав уряди Радянської Росії і Радянської України не допустити здійснення цих планів і неухильно прагнути «до об'єднання української території в Українській Радянській республіці».

Завершувався лист запевненням у щирості висловлених думок і надією на те, що в ЦК КП(б)У поставляться до них без упередженості і підозри в націоналістичних тенденціях¹⁰.

Лист був адресований секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору і, очевидно, тому написаний російською мовою.

Це була перша пропозиція закордонної делегації ЦК УПСР співробітничати з правлячою КП(б)У, а, по суті, натяк на можливість повернення есерів на Україну. Поява такого листа зумовлювалася рядом обставин.

По-перше, успіхи радянських військ на польському фронті, апогей яких припав саме на липень. Підкови червоної кінноти могли висікти іскри світової революції у країнах Європи. По-друге, УПСР, перебуваючи на напівлегальному становищі, втрачала вплив на Україні. Одне з її відгалужень — партія боротьбистів — саморозпустилася, і її колишні члени вступили до КП(б)У. Принципові розходження намігалися серед членів закордонної делегації, зокрема з групою М. Шаповала. Звернення до ЦК КП(б)У було інспіроване й прибуттям на Україну навесні 1920 р. В. Винниченка, його домаганнями зайняти провідні посади у республіканському керівництві.

Документальних свідчень про реакцію ЦК КП(б)У на це звернення виявити не вдалося. Секретар ЦК С. Косіор розпорядився розіслати лист членам ЦК. В архіві поряд з оригіналом листа збереглися його машинописні копії. Можна припустити, що частина членів ЦК КП(б)У побачила у пропозиціях Грушевського і Жуковського спробу

* Незважаючи на надзвичайну гостроту внутріпартійної боротьби на конференції, фактичний її зрив, ця резолюція була схвалена майже одноставно (проти голосували 2 делегати, утрималися — 6).

¹⁰ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 194, арк. 33—34.

діячів збанкрутілої партії відновити свої колишні позиції шляхом визнання її рівноправною політичною партією, яка попри всі декларації могла б становити серйозну опозицію КП(б)У.

Грушевський та його однодумці з числа керівників УПСР та Центральної Ради ще розглядалися як учораšní політичні суперники. Саме в цей час особливим відділом Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському були заарештовані В. Голубович та інші члени ЦК УПСР, колишні діячі Центральної Ради та УНР. Вони стали учасниками одного з перших політичних процесів на Україні.

Закінчення громадянської війни означало крах численних спроб сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції повалити Радянську владу. Ця обставина ще більше актуалізувала питання про стосунки УПСР з КП(б)У, стимулювала пошуки шляхів повернення есерів на Україну. Через радянські дипломатичні установи група Грушевського давала знати про готовність за певних умов виїхати на батьківщину.

Архівні документи дають можливість прослідкувати еволюцію ставлення до приїзду Грушевського вищого керівництва УСРР. Вперше це питання розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. за участю Х. Раковського, В. Молотова, Д. Лебеда, Ф. Кона, В. Чубаря, Д. Мануїльського, М. Іванова. О. Шумський інформував присутніх про бажання Грушевського повернутися на рідну землю. Короткий протокольний запис не дає уявлення ні про хід обговорення, ні про пропозиції окремих членів Політбюро. Рішення було коротким: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну».

На початку лютого Політбюро розглянуло питання про протидію В. Винниченкові, який повернувся на Україну, але невдовзі виїхав за кордон і розпочав там антирадянську кампанію. Було розроблено відповідні заходи. Наприкінці рішення, підписаного тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У В. Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти». Отже, на засіданні Політбюро воно знову обговорювалося, але, очевидно, були істотні розходження і остаточного рішення не прийнято.

Про те, що частина керівників схвально ставилася до приїзду Грушевського, свідчив той факт, що він отримав запрошення повернутися на Україну від членів делегації уряду УСРР на радянсько-польських переговорах у Ризі в лютому 1921 р. Без згоди Харкова навряд чи хтось взяв би на себе відповідальність зробити таку пропозицію. Не виключена можливість, що це була своєрідна «пробна куля» щодо намірів Грушевського.

26 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Рішення було більше дипломатичне, ніж категоричне: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоечасним»¹¹. Причина відмови полягала в першу чергу в підготовці судового процесу над колишнім прем'єром УНР В. Голубовичем та іншими членами ЦК УПСР¹². За умов, що їм мали винести суворі вирoki, зовсім нелогічним був би дозвіл на приїзд інших членів ЦК УПСР на чолі з колишнім головою Центральної Ради.

Група Грушевського цікавилася ходом процесу над частиною керівників УПСР і після його закінчення виступила із заявою, в якій висловлювався жаль з приводу вироку надзвичайного трибуналу в Харкові. Суд розцінювався як ще один ланцюг болючих і шкідливих

¹¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 12, арк. 12, 17, 83.

¹² Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренка, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стенограф. отчет. Под редакцией Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского.— Харьков, 1921.— 430 с. Характерно, що прізвище Грушевського у цьому об'ємному звіті навіть не згадується. Це не випадковість, а відображення лінії на розкол УПСР, ізоляцію, дискредитацію однієї частини її керівництва і залучення на свій бік іншої.

для інтересів соціалістичної революції помилок. Тогочасне керівництво України звинувачувалося «у своєму бажанні звести все до диктатури КП(б)У»¹³.

Однак навіть «процес Голубовича» не змусив Грушевського та його товаришів відмовитися від пошуку шляхів повернення на Україну. Влітку 1921 р. М. Чечель, В. Мазуренко, О. Жуковський використали перебування у Харкові для проведення відповідних переговорів з керівництвом УСРР. М. Чечель мав тривалі розмови з Головою РНК УСРР Х. Раковським. Чимало умов повернення, висунутих групою Грушевського, були прийняті. Однак щодо одного з головних політичних питань — легалізації УПСР — згоди не було досягнуто.

У листі, надісланому 15 серпня 1921 р. В. Мазуренку, який їхав на Україну, Грушевський знову просив його з'ясувати можливості повернення і умови праці. Зокрема, він наголошував, що Український соціологічний інститут задумувався «осідком у Києві». Його співробітники — члени різних партій соціалістів-радянців — мають зберегти за собою свободу наукової мислі, «не зв'язану якоюсь партійною програмою»¹⁴.

З такою ж місією у Харкові перебував секретар президії закордонної делегації УПСР О. Жуковський. У листі до Грушевського 24 серпня 1921 р. він писав, що в одному з офіційних бюлетенів УПСР характеризується як партія контрреволюційна. «Після всього якось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори»¹⁵.

Як же характеризували політичні позиції групи Грушевського тогочасні аналітики з Агітпропу ЦК КП(б)У? Наведемо деякі оцінки: «Закордонні есери вважають свою партію радянською, яка стоїть навіть на загальній платформі III Інтернаціоналу, хоч ця загальна платформа трактується УПСР так, що замість «диктатури пролетаріату» виходить «диктатура трудових мас».

Далі зазначалося, що Грушевський та його прихильники виступали за «консолідацію українських соціалістичних радянських партій», але лише на Україні, оскільки у нездоровій атмосфері емігрантщини вона може призвести тільки до спілки з вже збанкрутілою групою Винниченка. Політична вага групи Грушевського авторами інформації пов'язувалася обов'язково з можливістю її повернення на Україну як легалізованої радянської партії «лояльної опозиції»¹⁶.

В цілому, на наш погляд, оцінка лівої закордонної течії УПСР була подана досить зважено і об'єктивно. Хоч навряд чи справедливо грушевців зараховувати до партій української контрреволюції, адже це більше стосувалося загальної характеристики УПСР.

У той час, як поспреди закордонної делегації вели безуспішні переговори в Харкові, Грушевський отримав офіційні пропозиції представників УСРР за кордоном очолити організацію допомоги голодуючим на Україні, яка могла здійснюватися по лінії республіканського Червоного Хреста. А торговельна місія УСРР запропонувала йому взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. Грушевський одразу погодився, і вже 14 вересня 1921 р. у Відні було підписано протокол про видання та закупку за кордоном книг для України. Його засвідчили М. Грушевський, А. Крушельницький та В. Мазуренко, а з боку Радянської України — представник Вукоопспілки Д. Кудря та представник УСРР у Празі М. Левицький¹⁷.

Грушевський активно включився в організацію допомоги голодуючим на Україні. Використовуючи свій великий авторитет у офіційних

¹³ ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 64, арк. 1—2.

¹⁴ Там же, спр. 269, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 64, арк. 10.

¹⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 761, арк. 186—187.

¹⁷ ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 21.

колах, серед учених, емігрантів, він протягом 1921—1922 рр. займався збиранням коштів та продовольства. Свідченням позитивної оцінки діяльності Грушевського у цій сфері може служити ухвала Політбюро ЦК КП(б)У про включення його до складу делегації, яка мала вийти до Америки з метою розширення допомоги потерпілим від голоду.

Офіційне запрошення переїхати на Україну, тривалі переговори з представниками закордонної делегації УПСР заронили у душі Грушевського надії на можливість позитивного вирішення питання про його повернення з еміграції. Однак восени 1921 р. стало очевидно, що його намірам цього разу не судилося здійснитися. Група Грушевського не прийняла умови про розрив з УПСР і відмову від політичної діяльності на Україні, а керівництво УСРР не пішло на легалізацію УПСР та співробітництво з нею.

Намагання Грушевського повернутися на батьківщину, переговори з цього приводу, заяви вченого про прийняття радянської платформи викликали різкий осуд з боку української еміграції, яка продовжувала дотримуватися курсу на боротьбу з Радянською владою. Наприклад, «Громадський вісник» (Прага) надрукував фейлетон, в якому відкрито нападав на «вождя у відставці Грушевського та його зброєносців» за спроби примирення з УСРР¹⁸⁻¹⁹. Члени групи під керівництвом іншого члена ЦК УПСР М. Шаповала також вкрай негативно оцінювали дії грушевців. Постійно поширювалися чутки про те, ніби Грушевський вже переїхав до Києва або знову у Львові, що став представником Червоного Хреста УСРР тощо.

У зв'язку з цим у жовтні 1921 р. він звернувся до журналу «Вперед» (Львів) з проханням опублікувати листа, в якому спростовувалися наведені вище домисли та викладалося ставлення вченого до умов повернення. Він підкреслював, що отримував неодноразові запрошення прибути на Україну і продовжувати там наукову діяльність, яка стала б прикладом для інших українських інтелігентів. При цьому ставилася умова — відректися від політичної діяльності та вийти з партії. «Через це, — зазначалося в листі, — я не вважав цю комбінацію підходящою для себе». Грушевський просив опублікувати в журналі повідомлення про те, що залишається за кордоном, продовжує виконувати обов'язки члена закордонної делегації УПСР та керівника Українського соціологічного інституту. Він заявляв, що «українське громадянство без різниці поглядів повинно віддати свої сили культурному будівництву в рамках Української Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом ті рамки прокламованої самостійності». Закінчувався лист зверненням до правлячої Комуністичної партії, яка для врятування соціалістичних здобутків повинна підтримувати якнайтісніші контакти з українськими соціалістичними партіями і зробити їх співучасниками радянського будівництва²⁰. В останньому номері журналу «Вперед» за 1921 р. лист було опубліковано.

Грушевський з боєм і розчаруванням сприймав неприйняття керівниками Радянського уряду його кроків до співпраці. Адже з його боку це була певна втрата власного авторитету, приниження перед колишнім ідейним противником. Він не розумів причини ігнорування КП(б)У ширих намірів частини членів УПСР чесно служити трудящому люду, вболівав за долю соціалістичної революції та національного відродження України.

У листопаді 1921 р. Грушевський написав відкритого листа Голові Раднаркому УСРР Х. Г. Раковському²¹. Це був своєрідний маніфест його тогочасних поглядів. Головний пафос цього звернення полягав у спробі переконати керівництво УСРР у тому, що воно припус-

¹⁸⁻¹⁹ Там же, спр. 63, арк. 49.

²⁰ Там же, спр. 72, арк. 1.

²¹ Там же, спр. 94, арк. 1—20.

кається фатальної помилки, утверджуючи однопартійну диктатуру. Подякувавши представників УСРР за гостинний прийом та надіслану літературу, вчений констатував, що відмова у легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення на Україну, хоч вони «покладали надію, що, рахуючися з реальними фактами, Ваша партія згодом таки відступить від свого принципу недопускання ніяких партійних організацій, крім комуністичних».

Він категорично не погоджувався з вимогою радянської сторони до УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе він підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів» (ВУАН тоді була в системі Наркомосу УСРР.— Р. П.). Взагалі, наголошується у листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову була взята на озброєння «тактика непримиренного поборювання, так би сказати, виголодування її». Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів.

Грушевський наголошував на небезпеці радянської бюрократії, яка, на зразок старої російської, «зависно підтримуючи свою монополію власті і кормлення», пильнує, щоб все проходило через її руки, мало її відомчий штампель і номер. Все це гальмує будь-який громадський почин, підтримує опозицію щодо нинішнього урядового і партійного апарату живих соціалістичних, радянських, творчих сил України і «полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі російської експозитури, яка не рішається відокремитись і стати на власні ноги».

Вихід з такого становища він вбачав у відмові від «партійної виключності»*, у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін. «Треба поділитися з ними властю, працюю і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України»,— писав Грушевський.

Звертаючись до Раковського, автор листа висловлював надію на те, що «Ви і ваші товариші переконалися, що за нашими соціалістичними гаслами нема укритих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями в ім'я інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталу». Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понижених «на страх українській контрреволюції» більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом, підпорядковуючи в тім переконанню, що реальні інтереси трудового народу, який являється єдиним репрезентантом української нації, лежать у площині цієї світової програми».

Закінчувався лист проникливим закликом до партійно-державного керівництва УСРР: «Поки час і можливості не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через наші і Ваші голови, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі убезпечили б її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил — внутрішніх і зовнішніх».

Нам не вдалося встановити, чи направляв Грушевський цього листа Раковському, чи обмежився його публікацією у часописі «Борітєся — поборете» № 10 за 1921 р. Знаючи офіційну позицію радянської сторони щодо Грушевського, можна зробити припущення, що

* У рукопису листа спочатку було «диктатури партії», а потім замінено на «партійної виключності».

відповіді на лист не було. Як реакцію на нього слід вважати розгляд 30 січня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)». Рішення було прийняте досить невизначене: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського». Можливо, це був компроміс між тими керівниками КП(б)У, які виступали за повернення Грушевського, і їх опонентами. Характерно, що на цьому ж засіданні в КП(б)У було прийнято колишнього члена ЦК УПСР В. Мазуренка, який приїхав на Україну²².

Та обставина, що головною умовою повернення Грушевського висувалася його відмова від політичної діяльності, свідчить про побоювання певних кіл, щоб навколо цієї крупної постаті не почали концентруватися сили з числа колишніх контрреволюціонерів. На офіційну точку зору щодо Грушевського проливали світло матеріали Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно-пропагандистськими та організаційно-інструкторськими відділами губкомів КП(б)У, що проходила 3—4 лютого 1922 р.

Доповідь про боротьбу з дрібнобуржуазними партіями на ній зробив зав. Агітпропом ЦК КП(б)У М. Попов. Він, зокрема, зазначив, що з 1919 р. на Україні було здійснено кілька спроб поєднати націоналізм з радянським соціалізмом. Це стосувалося боротьбистів, незаможників, а останнім часом — групи соціалістів-революціонерів Грушевського. Попов дійшов висновку про банкрутство тих спроб. Для обґрунтування цієї тези він навів приклади розпаду укапівців, ізоляції групи Грушевського, відходу Винниченка від націоналістичних позицій. Далі доповідач поставив завдання використовувати у контрпропагандистській роботі відповідні матеріали для українських партій.

Попов з жалем констатував, що багатий життєвий матеріал, який дав судовий процес над членами УПСР, «не був як слід використаний у пропагандистських цілях». Він був змушений визнати величезний вплив праць Грушевського — історика на українське селянство: «Немає жодного села, де не було б «Історії» Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій «Історії» не протиставила». Однією з причин даного явища він назвав нестачу пропагандистських кадрів, які володіють українською мовою²³.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміграцію». З інформаціями виступили представник УСРР у Чехословаччині М. Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я. Яковлев (Епштейн). Вони змалювали широку картину настроїв української еміграції. Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенията розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася дальша тактика розкладу еміграції. Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи змінюхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Яковлев: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися».

Для втілення в життя цих цілей було прийнято рішення видавати у Празі «Змінюхівську» газету, вжити заходів для боротьби проти націоналістичних течій, посилити роботу серед студентів-українців тощо. ДПУ доручалося домовитися з центральними органами про нецільність висилки за кордон української професури з огляду на складність її розшарування в еміграції²⁴.

Протягом 1922—1923 рр. Політбюро ЦК КП(б)У не поверталося до питання про Грушевського. А він тим часом зосередився на науковій роботі, керівництві Українським соціологічним інститутом, видавни-

²² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22.

²³ Там же, оп. 20, спр. 1454, арк. 141—142.

²⁴ Там же, оп. 7, спр. 20, арк. 35—38.

чих справах. Численні документи, особисті матеріали підтверджують, що вчений переживав нелегкі часи. Його відверте бажання повернутися на Україну не знайшло підтримки, і він вважав себе певною мірою ошуканим. До того ж посилюлися численні нападки на нього і його однодумців. Він писав, що викликав «на себе прокльони, лайки й клевети українських реакціонерів, навіть з так званих соціалістичних партій, які при цій okazji вилили на мене спеціально цілі цебра помиїв за цю тактику»²⁵.

Важкий моральний стан Грушевського ускладнювався матеріальними нестатками. З його інституту звільнялися співробітники, а дехто з них почав нападати на Грушевського. Невтішними були й справи УПСР. Її члени на Україні, перебуваючи на нелегальному становищі, шарахалися від співробітництва з Радянською владою до виступів проти неї. Частина членів закордонної делегації (М. Шаповал, П. Григор'єв та інші) зайняли антирадянську позицію, зблизившись з Винниченком. Ізоляція Грушевського стала все більш відчутною.

Щоправда, публікація відкритого листа Раковському емігрантськими колами була розцінена як новий зигзаг у політичній лінії Грушевського, крах його ілюзій на співробітництво з Радянською владою, а, отже, і неминуче зближення з правим крилом української еміграції. Першим зробив спробу залучити Грушевського до «спільної справи» Винниченко. У листі від 1 березня 1922 р. він запропонував Грушевському повернутися до активної політичної діяльності. Винниченко повідомляв, що дістав пропозицію радянських дипломатів як колишній голова Директорії організувати скликання у Берліні конгресу українських парламентарів, на якому виступити за визнання тогочасного уряду України.

У відповідь на це він поставив умову — ввести до складу РНК УСРР кількох «дійсних українців з революційно-соціалістичного табору». При цьому Винниченко нібито відхилив власну кандидатуру і «дозволив собі виставити Вас, Михайле Сергійовичу, на один із відповідальних політичних постів». Далі він підкреслив, що теперішні позиції Грушевського майже збігаються з його власними, хоч залишається й чимало розходжень «як з програмового, так і тактичного поглядів», проте він виступає за об'єднання революційно-соціалістичних сил України в «єдиний революційний фронт»²⁶.

З огляду на розвиток політичної ситуації в УСРР, запровадження непу Винниченко прогнозував, що незабаром виникне необхідність спільного захисту «працюючих клас» від нової і старої буржуазії. І тому об'єднання організацій, які представляють інтереси певного класу, «мусить бути в національних формах, поки національність в сучасному громадянстві, як соціологічний момент, грає таку значну роль».

На закінчення Винниченко висловлював припущення, що за позиціями посольства, можливо, приховуються якісь наміри на зразок бажання провести серед української еміграції лінію «Смены вех». Однак помилка як дипломатів, так і московського центру полягала в тому, що «вони, як і завжди, нехтують національним моментом» (виділено Винниченком.— Р. П.).

Цей лист не знайшов відгуку в Грушевського ні щодо створення «єдиного фронту», ні стосовно персональної пропозиції. І справа тут не тільки в суттєвих політичних розходженнях чи особистій неприязні. Головне полягало у різниці життєвих устремлінь. Молодший від Грушевського майже на п'ятнадцять років Винниченко був не позбавлений політичного честолюбства та амбіцій. Можна припустити, що він

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 18.

²⁶ Там же, спр. 384, арк. 43—46.

знову погодився б вести переговори з представниками Радянської Росії і ЦК РКП(б), але цьому заважала його спроба повернутися на Україну 1920 р., котра викликала політичний скандал.

Грушевський же в цей час вирішив припинити політичну діяльність і цілком зосередитися на науковій роботі. Для здійснення цієї мети він наважився навіть на розрив з УПСР, хоча на такий крок значною мірою вплинули і негативні процеси, які відбувалися в самій партії. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому детально обгрунтував своє рішення скласти повноваження члена закордонної делегації, бо вважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями».

Липневий 1923 р. пленум ЦК УПСР, прийняті ним рішення показали, що гору беруть праві сили, очолювані М. Шаповалом, і з огляду на це розрив Грушевського з партією був виправданим, хоч ще певний час він залишався ідейним лідером лівої течії УПСР.

Однак лише через рік після офіційного розриву Грушевського з цією партією йому було дозволено повернутися на Україну. 2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському» (наркомові освіти.— Р. П.)²⁷. Протягом листопада були вирішені питання про роботу Грушевського у ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця повпред УСРР у Відні М. Левицький повідомив Грушевського про можливість переїзду на Україну. У листі до В. Кузіва 18 грудня 1923 р. Михайло Сергійович писав: «Поворот на Україну ми принципіально вирішили, але тут ще багато лишається неясного — як і коли. Початком було, що я дав свою згоду Українській академії наук, щоб мене обрали на кафедру української історії»²⁸. Незабаром він був обраний дійсним членом ВУАН. 2 березня 1924 р. Грушевський разом з членами сім'ї виїхав з Відня і через 5 днів прибув до Києва.

Реакція на повернення вченого на рідну землю була різною: стриманою з боку офіційних властей, друковані органи яких опублікували повідомлення про його приїзд та інтерв'ю з ним; захопленою з боку представників інтелігенції, в тому числі колишніх членів Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Києві, і неприязною з боку керівних кіл ВУАН, зокрема її віце-президента С. Єфремова і неодмінного (вченого) секретаря А. Кримського.

Як і слід було чекати, праві в УПСР з гнівом обрушилися на «ренегатів». «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»,— проклинали «відступників» Шаповал та Григор'єв.

Критично поставився до повернення Грушевського й Винниченко. Він публічно картав вченого як «визначного діяча українства» за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде тільки на користь «панам становища».

Однак «рубікон» Грушевським було перейдено, під ногами — рідна і давно очікувана земля, на черзі — улюблена праця, а попереду — відпущене долею десятиліття, коли тісно переплетуться історія і політика.

На основании новых архивных документов автор освещает сложные перипетии в жизни М. С. Грушевского за границей, причины и болезненный процесс возвращения его на родину.

(Далі буде)

²⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, стр. 40, арк. 135.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, стр. 266, арк. 334.